

Article Information

Article Type: Research Article

This article was checked by iThenticate.

Doi Number: <http://dx.doi.org/10.17121/ressjournal.3068>

ArticleHistory:

Received

22/09/2020

Accept

29/11/2021

**Available
online**

30/11/2021

THE ROLE OF MEANING AND REPUTATION IN THE CONFLICT OF FIQUAL PROVISIONS

MANA İLE RİVAYETİN FIKHİ HÜKÜMLERİN İHTİLAFINDA ROLÜ¹

İrfan ZAHİTOĞLU²

Abstract

It is clear to everyone that the narrations consist of the deed and the wording as well as the meaning implied by those words. However, in cases where the words cannot be preserved as they are, is it possible to resort to narration with meaning? There are some disputes about this. For this reason, it is seen that there are some different views on the point of narration from the period of the Companions. There are those who give absolute permissiveness to the meaning and narration, or those who never see it as permissible, and there are also those who allow it under certain conditions. Besides, the main reason for the writing of this article, which we try to explain these different views with their evidence, is the effect of the meaning and the narration on the jurisprudence. It is possible to say that in this study, which we tried to explain, even with a related example, it has a serious impact on the conflict between the meaning and the narration. Because, especially when the evidences used by the scholars of fiqh sects to base their opinions on a subject were texts related to the same subject but with different words, it was inevitable that there would be some differences between them in terms of provisions.

Keywords: Meaning and Narration, Fiqh Ruling, Dispute.

Özet

Rivayetlerin metin itibarıyla senet ve lafızların yanında o lafızların delalet ettiği manadan ibaret olduğu herkesçe aşikârdır. Ancak lafızlar olduğu gibi muhafaza edilemediği durumlarda mana ile rivayet yoluna başvurulabilir mi? Bu konuda bir takım ihtilaflar mevcuttur. Bu nedenle Sahabe döneminden bil itibar mana ile rivayet noktasında bir takım farklı görüşlere yer verildiği görülmektedir. Mana ile rivayete mutlak manada cevaz verenler, ya da asla caiz görmeyenler olduğu gibi bir takım şartlar dâhilinde cevaz verenler de olmuştur. Hem bu farklı görüşleri delilleriyle birlikte izah etmeye çalıştığımız bu makalenin asıl kaleme alınışının sebebi mana ile rivayetinin fikhî hükümlere etkisinin ne

¹ Bu çalışma İrfan ZAHİTOĞLU'nun "*Etbâu't-Tâbiin Döneminde Hadisleri Anlamadaki Farklılıklar Ve Sebepleri*" (2020) adlı doktora tezi dikkate alınarak hazırlanmıştır.

² Dr. İrfan ZAHİTOĞLU, Vaiz, Hatay/Kırıkhan İlçe Müftülüğü, irfanzahitoglu@gmail.com, ORCID nmarası: 0000-0003-1309-1688

olduğudur. Bununla alakalı bir örnekle de olsa izaha çalıştığımız bu makalede mana ile rivayetin, fikhî hükümün ihtilafına ciddi manada etki ettiğini söylemek mümkündür. Zira özellikle fikhî mezhep âlimleri bir konu hakkındaki görüşlerini dayandırmak için kullandıkları deliller, aynı konuyla alakalı ancak farklı lafızlarla gelen metinler olunca, hüküm itibarıyla da aralarında bir takım farklılıklar olması kaçınılmaz olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Mana ile Rivayet, Fikhî Hüküm, İhtilaf.

GİRİŞ

Bu çalışmamızda sözlü naklin sonucu olarak ortaya çıkan mana ile rivayete cevaz vermeyenleri, mutlak surette cevaz verenleri ve bazı şartlar dâhilinde tecviz edenleri inceledikten sonra bir örnekle de olsa mana ile rivayetin fikhî hükümün ihtilafına etkisini izah etmeye çalışacağız. Rivayetler metin itibarıyla lafızlardan ve o lafızların delalet ettiği manalardan ibarettir. Yani kastedilen manaların lafızlardan hâli olması düşünülemez. Dolayısıyla her hangi bir hadis/ kelamla anlatılan ve kastedilen maksadı, olduğu gibi ya da en yakın ve doğru şekliyle anlamak ve aktarmak için lafızlara birebir ya da en azından onların müradiflerine bağlı kalmak gerekir. Hadisler lafzen hatırlanmadığı durumlarda müradifi lafızlarla ya da içeriği değiştirmeden mana ile rivayet etmek anlamına gelen “*Rivayet bi'l-ma'nâ*”³ ile “*Rivâyetü'l-ma'nâ*”; manayı rivayeti; yani Hadislerden kastedileni bir başka deyişle muhtevasını ya da özetini rivayet etmeyi⁴ birbirine karıştırmamalıdır. Zira aralarında bazı farklılıklar vardır. Bunlardan en barizi ikinci kısımda yani manayı rivayette birinciye nispeten ravi tasarrufunun daha çok olmasıdır. Bu tasarrufların neler olabileceği hususunda bir fikir sunan şu izahı burada aktarmak istiyoruz.

*“Farklı lafızlarla rivayet anlamındaki mana, mefhum rivayeti Hadis metni üzerinde yapılan, aralarında İhtisaru'l-Hadis'in de yer aldığı kelimeyi müradifiyle değiştirme, takdim, tehir, ziyade lafız ve çoğul-tekil, ma'rife-nekre ya da zaman kipi gibi noktalarda metne yönelik bir dizi ravi tasarrufuna delalet eder.”*⁵

Anlaşılabileceği üzere bu değerlendirmede mana ve muhtevanın rivayeti kast edilmiştir. Öte yandan mana ile rivayet hassas bir konu olduğu kadar önemlidir de. Zira nebevî bir lafızla sabit olan bir hükümün, ravi tarafından anlaşılabilirdiği kadarıyla aktarımı söz konusudur. Bu nedenle biz de bu çalışmamızda, hadisleri mana ile rivayet etmek anlamına gelen “*Rivayet bi'l-ma'nâ*”yı ve onun fikhî hükümlerin ihtilafına olan etkisini incelemeye çalışacağız.

Manen Rivayete Cevaz Vermeyenlerle Verenler ve Her Birinin Delilleri

Hadislerin Peygamberimizden işitildiği lafızlar yerine, aynı manaya gelen farklı lafızlarla⁶ veya kelimelere bağlı kalmaksızın içeriği verilmek suretiyle nakledilmesi anlamına gelen mana ile rivayete, ya da manayı rivayete,⁷ sahâbe dâhil, Hadislerin *tedvîn* edilmesine kadar İslam âlimlerinden mutlak olarak cevaz verenler olduğu gibi bunu caiz görmeyenler de olmuştur. Öte yandan onu ancak manada değişikliğe sebep olmamak,⁸ ravinin Arap dilinin inceliklerine vakıf olması,⁹ özellikle Hanefî geleneğinde mana ile rivayet edecek kişinin fakih olması,¹⁰ ravinin lafzın manasını iyi bilmesi ve değiştirilen lafzın yerine eş anlamlısını kullanması gibi bir takım şartlar dâhilinde caiz görenler de olmuştur. Neticede başta Selef, ashâb-ı hadis, fakih ve fıkıh usulü âlimlerinin çoğu (cumhur'u-

³ Aydın, Abdullah, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, M.Ü. İ.F. Yayınları, İstanbul, 2011, s. 257.

⁴ Aydın, a.g.e., s. 258.

⁵ Aydın, Nevzat, *İmam-ı Evzâi ve Sünenindeki Metodu*, Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun, 2001.s. 179.

⁶ Yücel, Ahmet, *Hadis Usulü*, İfav, 2011, s. 91.

⁷ Aydın, a.g.e., s. 257.

⁸ Cezâiri, Tâhir İbn Ahmed, *Tevcthu'n-Nazar ilâ Usûli'l-Eser*, thk. Abdülfettah Ebü Gudde, I-II, Mektebû Matbüâtü'l-İslâmî, Halep, 1995, II, s. 675.

⁹ Hatîb el-Bağdâdi, Ebü Bekr Ahmed b. Ali, *el-Kifâye fi İlmi'r-Rivâye*, nşr. Ahmed Ömer Hâşim, Beyrut, 1986, s. 167-198.

¹⁰ Ebü Hanîfe, diğer şartlara ilaveten mana ile rivayet edecek kişinin fakih olmasını da şart koşar. Bkz. Avvâme, Muhammed, *İmamların Fikhî İhtilâflarında Hadislerin Rolü*, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 2011, s. 30.

ulema) lafzî rivayetin evlâ olduğunu söylemekle birlikte mana ile rivayete cevaz verirken,¹¹ muhaddis, fakih ve Şâfiî usulcülerinden bazıları bunu caiz görmemişlerdir. İmam Mâlik (v. 179/795) gibi¹² bazıları ise Hz. Peygamber'in Hadislerinde yani merfu' rivayetlerde mana ile rivayeti caiz görmezken, diğerlerinin sözlerinde yani mevkûf ve maktu' rivayetlerde bunun caiz olduğunu söylemişlerdir.¹³ Hadislerin nasıl nakledilmesi gerektiği hususundaki bu hassasiyet, başta sahâbe ve onlardan sonra gelenlerin, Hadislerin tahammül ve edasına vermiş oldukları önem ve özellikle hadisleri naklederken birebir lafızlarla nakletme konusundaki göstermiş oldukları titizlikten kaynaklanmaktadır. Mesela bu konuda titiz davranan Ömer b. Hattâb (v. 23/644),¹⁴ İbn Mes'ûd (v. 32/652),¹⁵ Ebû Ümâme (v. 86/705)¹⁶ ve İbn Ömer (v. 73/693)¹⁷ gibi sahâbiler, bir taraftan Hadisleri lafzen rivayet etmenin gerekli olduğunu söylerken aynı zamanda kendileri de bu konuda titiz davranmışlardır. Öte yandan yine sahabe içerisinde hadisleri tam olarak ezberleyememek, ya da yaşlılıktan dolayı zabıt noksanlığı gibi sebeplerle lafza dikkat edememek suretiyle gereken hassasiyeti gösteremeyip, Rasûlullah'a yalan isnad ederim korkusuyla hadis rivayet etmekten sakınanlar da olmuştur.¹⁸ Netice itibarıyla sahâbe ve tâbiünden bazıları, Hadis rivayetinde bir harfî başka bir harf ve bir kelimeyi başka bir kelime ile değiştirmeyi caiz görmemişlerdir. Hatta bunun da ötesinde cümledeki kelimelerin yerini değiştirmeyi yani takdim ve tehir ederek *kalb* yapmaya da cevaz vermemişlerdir. Ayrıca manayı değiştirmese bile Hadis'e bir harf eklemeyi (*ziyade*) ve ondan bir harf çıkarmayı (*noksan*), şeddeli bir harfî şeddesiz, şeddesizi de şeddeli yapmayı ve harflerin hareketlerini değiştirmeyi de caiz görmemişlerdir.¹⁹ Kısaca *tahrîf* ve *tashîf'e* sebep olacak ravi tasarruflarına müsaade etmemişlerdir.

Sonraki dönemde ise İbn Sîrîn (v. 110/726) ve Ebû Bekir er-Râzî (v. 370/981) gibi mutlak olarak mana ile rivayeti caiz görmeyenler olmuştur. İmam Serahsî (v. 483/1090) bu hususla alakalı şunları söyler: "Ehl-i Hadîs'ten bazıları rivayette lafza riâyetin vacip olduğunu ve hiçbir şekilde mana ile naklinin caiz olmadığını söylemişlerdir. Bu görüş İbn Sîrîn'den nakledilmiştir".²⁰ Yine İbn Sîrîn, *lahn*²¹ ve *tahrîf* vaki olan bir rivayetin, bırak naklini, ıslahına bile karşı çıkmıştır. Yani o, *lahn* ve *tahrîf*li bir Hadis gelirse, o hadis olduğu gibi yani hatasıyla nakledilmelidir der. İbnü's-Salâh (v. 643/1245) ise İbn Sîrîn'in bu tavrını, lâfzen rivayet konusunda aşırılık olarak niteler. Zira Evzâî (v. 157/774) ve İbn Mübârek (v. 181/797) gibileri *lahn* ve *tahrîf* vaki olan Hadislerin değiştirilip düzeltilerek, doğru şekliyle rivayet edilmesi gerektiğini söylemişlerdir.²² Hatta İbn Hazm (v. 456/1064), melhûn (dilbilgisi kurallarına aykırı) olarak gelen lafızları tashih etmenin vacip olduğu görüşündedir.²³ Bununla beraber ayrıca İbn Hazm, mana ile rivayetin cevazı hususunda şöyle der: "Ravi, Hadisi rivayet ederken ihticâc (bir meselede delil göstermek) ve fetva kastederse, yani manasını kesin olarak biliyor ve kendisine sorulan soruya Hadisin manasıyla fetva veriyorsa o zaman mana ile rivayeti caizdir. Ancak sadece

¹¹ Serahsî, Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed, *Usûlu's-Serahsî*, thk. Ebû'l-Vefâ el-Efgâni, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut, 1973, I, s. 355.

¹² Suyûti, Abdurrahman b. Ebî Bekir Celalettin, *Tedribu'r-Râvi fi Şerhi Takribi'n-Nevevi*, thk. Ebû Kuteybe Muhammed Firyâbî, Dâru Taybe, Riyad, 1422, I, s. 536.

¹³ İbn Salâh, Osman b. Abdurrahman eş-Şehrezûri, *Ulûmü'l-Hadis*, thk. Nüreddin İtr, Dârü'l-Fikri'l-Muâsır, by, 1986, s. 214; Sehâvî, Şemseddin Ebu'l-Hayr, Muhammed b. Abdurrahman, *Fethu'l-Muğîs bi-Şerhi Elfiyyeti'l-Hadis li'l-İrâkî*, thk. Ali Hüseyin Ali, Mektebetü's-Sünne, Mısır, 1424, III, s. 138; Cezâiri, a.g.e., II, s. 672.

¹⁴ Hatîb, *el-Kifâye*, s. 172.

¹⁵ Hatîb, *el-Kifâye*, s. 172, 205. Burada geçen rivayette Abdullah ibn Mes'ûd'un rivayette bulunurkenki hali lafza ne kadar dikkat ettiğini göstermesi açısından önemlidir.

¹⁶ İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Münî', *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ, Dârü'l-Kütüb, Beyrut, 1410/1990, VII, s. 289; Buhârî, Muhammed b. İsmail b. İbrahim b. el-Muğîra Ebû Abdullah, *Kitâbu't-Târîhi'l-Kebîr*, Dârü'l-Maârifî'l-Osmânî, I-IX, Haydarabad, 1943, IV, s. 326; Hatîb, *el-Kifâye*, s. 172.

¹⁷ Hatîb, *el-Kifâye*, s. 171, 177.

¹⁸ Zeyd b. Erkam'ın yaşlılıktan dolayı rivayet etmekten çekindiği örneği için bkz. Hatîb, *el-Kifâye*, s. 171.

¹⁹ Hatîb, *el-Kifâye*, s. 268-279; Özçelik, Harun, *Hadislerde lafız ihtilafına farklı yaklaşımlar ve çözüm metodları üzerine*, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı: 27, Erzurum 2007, s.180.

²⁰ Serahsî, *Usûl*, I, s. 355. İbn Sîrîn'den her ne kadar mana ile rivayetin caiz olmadığıyla alakalı birtakım nakiller olsa da buna cevaz verdiğine delalet ettiğini düşündüğümüz ondan aktarılan rivayet de vardır. Örneğin, İbn Sîrîn "On kişiden Hadis dinliyordum, hepsinin manası aynı ama lafızları farklı oluyordu" der. Bkz. Kâsımî, Cemâleddin el-Kâsımî, *Kavâ'idü't-Tahdîs min Fünûni Mustalahi'l-Hadis*, Dârü'l-Kütübî'l-İlmî, Beyrut, ts., s. 221.

²¹ Lahn: Hadisi dil bilgisi kurallarına aykırı bir şekilde okumak. Aydınlı, a.g.e., s. 160.

²² İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-Hadis*, s. 218.

²³ Babanzâde Ahmed Naim, *Tecrid-i Sarîh Tercemesi*, İstanbul, 1928, I, s. 461.

rivayet kastıyla yani Rasûlullah'tan duyduğunu sonrakilere ulaştırmak (tebliğ) kastıyla naklediyorsa o zaman mana ile rivayeti caiz olmayıp bilakis işittiği lafzıyla rivayet etmesi gerekir. Hatta manası aynı da olsa, asla bir harf yerine başka bir harf getiremez ve harfleri takdim ve tehir de edemez, bu caiz değildir".²⁴ Kadı İyâz (v. 544/1149) ise: "Mana ile rivayet hususunda yeni ve eski ravilerden birçoğu iyi yaptığını zannederek hataya düşmüştür. Bu nedenle böyle hatalara sebebiyet vermemek için mana ile rivayetin yolunu kapatmak lazımdır" der.²⁵

Mana ile rivayete cevaz vermeyenlerin kullandıkları delillere örnek olarak şunları zikredebiliriz. Peygamberimizin, "Allah, sözümü dinleyip iyice anladıktan sonra işittiği gibi başkalarına aktaranın yüzünü ak etsin. Belki nice fıkıh taşıyıcı olan vardır ki fakih değildir. Yine nice fıkıh hamili vardır ki o fıkıh kendisinden daha fakih kimseye nakleder"²⁶ Hadisinde geçen, "işittiği gibi" ifadesi, lafza bağlı kalmayı gerektirdiği gibi aynı zamanda mana ile rivayete cevaz vermeyenleri bundan alıkoymuştur. Ancak bu delile karşı cevap niteliğinde, Kâsımî (v. 1866/1914) şu açıklamada bulunmuştur: Mana ile rivayetin caiz olmadığına dair delil olarak kullandıkları hadiste geçen "işittiği gibi nakletmek" ifadesini sadece lafzın nakline hasredemeyiz. Zira herhangi bir değişiklik yapmadan yani ziyade ve noksan olmaksızın mananın nakli de işittiği gibi nakildir. "işittiği gibi nakilden" maksadın lafız olduğunu düşünsek bile, bunun mana ile naklin caiz olmadığına delalet ettiğini söyleyemeyiz. Ancak bu hususta şunu deriz: Lafızla nakletmek daha faziletli olduğu için bu şekilde nakledene dua edilmiştir.²⁷

İkinci bir delil olarak ise Peygamberimizin Berâ b. Âzib'e (v. 71/690) yatacağı sırada okuması için öğrettiği duada geçen "بِنَبِيِّكَ - bi-nebiyyike" yerine "بِرَسُولِكَ - bi-resûlike" lafzıyla okuyan Berâ'yı ikaz ederek, "öyle değil "bi-nebiyyike!"²⁸ şeklinde oku" dediğini zikredebiliriz.

Sahâbeden mana ile rivayete cevaz verenler arasında Hz. Ali (v. 40/661), İbn Abbas (v. 68/687), Ebû Hureyre (v. 58/678),²⁹ Ebû Saîd (v. 74/693), Vâsile b. Eska' (v. 85/704),³⁰ Ebu'd-Derdâ (v. 32/652)³¹ ve Enes b. Mâlik (v. 93/711)³² gibilerini sayabiliriz. Bunun yanında böyle durumlarda özellikle sahâbeden İbn Mes'ûd ve Ebu'd-Derdâ gibileri mana ile rivayet ettikleri gibi lafzen rivayete vurgu yapmak için de ayrıca rivayetin peşinden "Rasûlullah'ın dediği gibi ya da ona benzer" anlamlarına gelen "ev kemâ kâle", "ev nahvehû", "ev şibhehû", "ev şeklehû" "ev mislehû" ve benzeri ifadeler kullanmışlardır.³³ Dolayısıyla sahâbenin bir kısmında durum bu iken onların öğrencileri olan Tâbiûn ve sonraki nesil olan Etbâu't-Tâbiîn dönemlerinde de bazı ravilerin Hadisleri manen rivayet ettiklerini görmek tabiidir. Bunun birçok örneği olmasına rağmen biz burada mana ile rivayete cevaz vermeyenlerin delil olarak kullandıkları ve yukarıda zikrettiğimiz şu hadisi örnek vermek istiyoruz. "Allah, sözümü dinleyip iyice anladıktan/kavradıktan/ezberledikten sonra işittiği gibi başkalarına aktaranın yüzünü ak etsin. Belki nice fıkıh taşıyıcı olan vardır ki fakih değildir. Yine nice fıkıh hamili vardır ki o fıkıh kendisinden daha fakih kimseye nakleder".³⁴ Bu Hadisinin bizzat kendisi, birçok tarikten farklı lafızlarla gelmiş olması da aslında mana ile rivayetin mümkün ve caiz

²⁴ İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed el-Endülüsî, *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm*, Dâru'l-Afâkî'l-Cedide, Beyrut, ts., II, s. 86.

²⁵ Kâsımî, Cemâleddin, *Kavâ'idü't-Tahdis min Fünûni Mustalahi'l-Hadis*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmî, 1. Baskı, Beyrut, 2004, s. 381.

²⁶ Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as b. Şeddâd b. Amr, *Sünen* Thk: Şuayb Arnâud-Muhammed Kâmil Karabelli, Dâru'r-Risâleti'l-Âlemi, Beyrut, 1430, "İlim", 10; Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî, *Müsned*, thk. Şuayb Arnâud, Müessesetü'r-Risâle, by, 2001, VII, 221; İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid el-Kazvinî, *Sünen*, thk. Şuayb Arnâud - Âdil Mürşid - Muhammed Kâmil Karabelli - Abdüllatif Hırzullah, Dâru'r-Risâleti'l-Âlemi, by, 1430, "Sünne", 18.

²⁷ Kâsımî, *a.g.e.*, 1. Baskı, s. 38

²⁸ Buhari, "Vudu", 75; Müslim, Ebu'l-Huseyn b. Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbüri, *Sahih*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâki, Dâru İhyâi't-Türâs, Beyrut, ts., "Zikir", 56.

²⁹ Kâsımî, *a.g.e.*, s. 221.

³⁰ Hatib, *el-Câmî*, s. 204; Kâsımî, *a.g.e.*, s. 221.

³¹ Hatib, *el-Câmî*, s. 205; Kâsımî, *a.g.e.*, s. 221.

³² Hatib, *el-Câmî*, s. 206; Kâsımî, *a.g.e.*, s. 221.

³³ Hâkim Nisâbüri, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Muhammed, *el-Müstedrek ala's-Sahihayn*, thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ, Dâru'l-Kütüb, Beyrut, 1411/1990., I, s. 194; Sehâvî, *Fethu'l-Muğis*, III, s. 148.

³⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VII, 221; İbn Mâce, "Sünne", 18; Ebû Dâvûd, "İlim", 10.

olduğuna delildir. Nitekim bu Hadisi kelime kelime inceleyecek olursak, lafız olarak şu farklılıkların olduğu görülecektir ki, bu da mana ile rivayetin caiz olduğuna delalet eder. Söz konusu Hadisin manası ve farklılıkları şu şekildedir.

“Sözümü dinleyip ³⁵” *سَمِعَ مَقَالَتِي*, ³⁶” *سَمِعَ مِنَّا خَدِيئًا*, ³⁷ *سَمِعَ مِنَّا شَيْئًا* ³⁸ *فَوَعَاها*, ³⁹ *فَحَفِظَهُ*, ⁴⁰ *حَتَّى يُبَلِّغَهُ غَيْرَهُ*, ⁴¹ *كَمَا* ⁴² *فَادَّاهُ إِلَى مَنْ هُوَ أَحْفَظُ مِنْهُ*, ⁴³ *ثُمَّ أَدَّاهَا لِمَنْ لَمْ يَسْمَعْهَا*, ⁴⁴ *ثُمَّ أَدَّاهَا إِلَى مَنْ لَمْ يَسْمَعْهَا*, ⁴⁵ *ثُمَّ بَلَّغَهَا عَنِّي*, ⁴⁶ *ثُمَّ بَلَّغَهَا عَنِّي*, ⁴⁷ *أَمْرًا*, ⁴⁸ *عَبْدًا*, ⁴⁹ *فَرُبَّ حَامِلٍ فِيهِ*, ⁵⁰ *لَيْسَ بِفَقِيهٍ*, ⁵¹ *لَا فِيهِ لَهُ*, ⁵² *فَرُبَّ حَامِلٍ فِيهِ*, ⁵³ *مَنْ هُوَ أَفْقَهُ مِنْهُ* nakleder.” Son kısmı bazı rivayetlerde “Nice kendisine tebliğ edilen vardır ki ⁵⁴ *فَرُبَّ مُبْلِغٍ* ⁵⁵ *أَزْعَى مِنْ سَامِعٍ*, ⁵⁶ *أَحْفَظُ مِنْ سَامِعٍ*” şeklinde geçer. Görüldüğü gibi mana ile rivayete cevaz vermeyenlerin delil olarak kullandıkları bu Hadisin birçok farklı lafızlarla rivayet edilmiş olması bile aslında mana ile rivayetin kaçınılmaz olup caiz olduğuna delildir. Fakat manen rivayete cevaz verenler özellikle, lafızları, onların nelere delalet ettiklerini ve manaları değiştiren durumlarla lafızlar arasındaki farklılıkların bilinmesini şart koşmuşlardır. Aksi takdirde mana ile rivayet etmeyi caiz görmemişlerdir.⁵⁷ Burada şunu da söylemeden geçemeyeceğiz. Hadis metinlerinde kullanılan değişik ifadelerin olması her zaman mana ile rivayet edildiğine delalet etmez. Yani metinler arasındaki her farklılığın ravinin kendi tasarrufundan kaynaklandığını ve zaptının bir neticesi olduğunu da söyleyemeyiz. Zira Hz. Peygamber (as), aynı konuyu farklı kişilere ya da farklı zamanlarda değişik lafızlarla; bazen kısa, bir başka zaman uzun ve daha açıklayıcı ifadelerle anlatmış olması muhtemeldir. Dolayısıyla manası bir olduğu halde lafzı farklı olan her hadis mana ile rivayet edilmiş demek değildir.

Mana ile rivayet hususunda Cerir b. Hâzım (v. 170/787) de Hasan Basrî'nin (v. 110/728) “Aslı (manası) bir, kelamı (lafzı) muhtelif Hadisler rivayet ettiğini işittim” der.⁵⁸ Hatta Süfyân es-Sevrî'nin “Size Hadisleri işittiğimiz gibi rivayet edecek olsak tek bir Hadis dahi rivayet edemeyiz”⁵⁹ sözü ile “Size işittiğim gibi naklediyorum dersem beni doğrulamayın”⁶⁰

³⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXI, 60, XXVII, 300, 318; Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. Fadl, *Sünen*, thk. Hüseyin Selim Esede'd-Dârânî, Dâru'l- Muğni, Suud, 2000., “*Mukaddime*”, (234); İbn Mâce, “*İftitah*”, 18; Tirmizî, Ebû İsa, Muhammed b. İsa b. Sevre b. Müsâ b. Dahhâk, *Sünen*, thk. Beşşâr Avâd, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1998., “*İlim*”, 39; Bezzâr, *Müsned*, VIII, 340;

³⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXXV, 467; Dârimî, “*Mukaddime*”, (235), (236); İbn Mâce, “*İftitah*”, 18; Ebû Dâvûd, “*İlim*”, 24; Tirmizî, “*İlim*”, 39; Bezzâr, Ebû Bekir Ahmed b. Amr b. Abdülhâlik el-Bezzâr, *Müsned*, Mektebetü'l-Ulûm, Medine, 2009., V, 382, VII, 221.

³⁷ Tirmizî, “*İlim*”, 39.

³⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXI, 60, XXV, 300, 318; Dârimî, “*Mukaddime*”, (234); İbn Mâce, “*İftitah*”, 18; Tirmizî, “*İlim*”, 39.

³⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXXV, 467; Dârimî, “*Mukaddime*”, (235); Ebû Dâvûd, “*İlim*”, 24; Tirmizî, “*İlim*”, 39; Bezzâr, *Müsned*, VIII, 340, VII, 221.

⁴⁰ Ebû Dâvûd, “*İlim*”, 24; Tirmizî, “*İlim*”, 39.

⁴¹ Dârimî, “*Mukaddime*”, (236); Tirmizî, “*İlim*”, 39; Bezzâr, *Müsned*, V, 382.

⁴² Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXI, 60., XXV, 300; Dârimî, “*Mukaddime*”, (234).

⁴³ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXVII, 318.

⁴⁴ Dârimî, “*Mukaddime*”, (235).

⁴⁵ İbn Mâce, “*İftitah*”, 18.

⁴⁶ Bezzâr, *Müsned*, VIII, 340.

⁴⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXI, 60, XXVII, 300, XXXV, 467; Dârimî, “*Mukaddime*”, (235); İbn Mâce, “*İftitah*”, 18; Ebû Dâvûd, “*İlim*”, 24; Tirmizî, “*İlim*”, 39; Bezzâr, *Müsned*, V, 382, VII, 221, VIII, 340;

⁴⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXVII, 318; Dârimî, “*Mukaddime*”, (234); İbn Mâce, “*İftitah*”, 18.

⁴⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXI, 60, XXVII, 318; Dârimî, “*Mukaddime*”, (234), (235); İbn Mâce, “*İftitah*”, 18.

⁵⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXXV, 467; Dârimî, “*Mukaddime*”, (235); Ebû Dâvûd, “*İlim*”, 24; Tirmizî, “*İlim*”, 39; Bezzâr, *Müsned*, VIII, 34.

⁵¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXI, 60, XXV, 300, 318; Dârimî, “*Mukaddime*”, (234).

⁵² Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXI, 60, XXVII, 300, 318, XXXV, 467; Dârimî, “*Mukaddime*”, (234); İbn Mâce, “*İftitah*”, 18; Ebû Dâvûd, “*İlim*”, 24; Tirmizî, “*İlim*”, 39; Bezzâr, *Müsned*, VIII, 340.

⁵³ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXI, 60, XXVII, 300, 318, XXXV, 467; Dârimî, “*Mukaddime*”, (234), (235); İbn Mâce, “*İftitah*”, 18; Ebû Dâvûd, “*İlim*”, 24; Tirmizî, “*İlim*”, 39; Bezzâr, *Müsned*, VIII, 340.

⁵⁴ Dârimî, “*Mukaddime*”, (236); İbn Mâce, “*İftitah*”, 18; Tirmizî, “*İlim*”, 39; Bezzâr, *Müsned*, V, 382, VII, 221.

⁵⁵ Dârimî, “*Mukaddime*”, (236); İbn Mâce, “*İftitah*”, 18; Tirmizî, “*İlim*”, 39; Bezzâr, *Müsned*, V, 382, VII, 221.

⁵⁶ İbn Mâce, “*İftitah*”, 18; Bezzâr, *Müsned*, VII, 221.

⁵⁷ Özçelik, *a.g.m.*, s. 182. Ayrıca bkz. İbn Salâh, *a.g.e.*, s. 213; Kâsimî, *a.g.e.*, s. 222.

⁵⁸ Hatîb, *el-Câmî*, s. 207.

⁵⁹ Hatîb, *el-Câmî*, s. 209.

sözü, duyduklarını mana ile rivayet ettiğini göstermektedir. Yine Hasan el-Basrî'ye "Ya Ebâ Saîd! Bu gün bir Hadis rivayet ediyorsun, yarın aynı Hadisi farklı bir lafızla naklediyorsun" denildiğinde o şöyle demiştir: "*Manada isabet etmişsem bunda bir beis yoktur*".⁶¹ Yahya b. Saîd el-Kettân'a (v. 198/813) lafza dikkat çekmek için birisi bir Hadisin metninde geçen bir harften sorduğunda, soran kişiye: "Dünyada Allah'ın kitabından daha değerli bir şey olmamasına rağmen, onda bile yedi harf (vecih) üzerine okumaya ruhsat verilmiştir. İşi zora çekme" diyerek mana ile rivayetin caiz olduğunu söylemek istemiştir.⁶² Etbâu't-Tâbiîn ve bir önceki dönem âlimlerinden mana ile rivayete cevaz verenlere örnek olarak ayrıca Amr b. Dinâr (v. 126/744), Şa'bî (v. 104/722), İbrahim en-Nehâî (v. 96/714) ve İbn Uyeyne (v. 198/814) gibi kişileri de zikredebiliriz.⁶³

Beyhakî (v. 458/1066) *Medhal*'inde Etbâu't-Tâbiîn âlimlerinden İmam Mâlik'in merfû Hadisin mana ile rivayetine cevaz vermezken sahâbe ve tâbiûn kavlinin mana ile nakline cevaz verdiğini nakletmiştir.⁶⁴ İmam Malik bu konuda şöyle söyler: "*Rasûlullah'ın Hadislerini işittiğin gibi naklet, onların mana ile naklini, takdim ve tehirini, noksan ve ziyadesini hoş karşılamam fakat diğerlerinde (Rasûlullah'ın Hadisleri dışında) ise takdim, tehir ve mana ile rivayette bir beis görmem yani caizdir*".⁶⁵ İmam Şâfiî (v. 204/820) de mana ile rivayeti caiz görenlerdendir. Buna delil olarak İbn Abbas'dan "*Peygamberimiz bize Kur'an'dan sure öğrettiği gibi teşehhüdü*⁶⁶ *de öğretirdi*"⁶⁷ rivayetini zikredip izah ederken, Kur'an'ın yedi harf üzerine nazil olmasıyla alakalı Hadisi delil olarak zikreder.⁶⁸ Şöyle ki: Ona göre teşehhüdün farklı lafızlarla⁶⁹ nakledilmiş olmasının sebebi, Rasûlullah'ın onu birine öğretmesi, o kişinin ise başka birine öğretmesi ve dolayısıyla her bir sahâbinin kendi hafızasında olanı bir başkasına nakletmiş olmasıdır. Bu lafızlardaki ihtilaf, mana ve hükümü etkilemediği, ziyade ve noksan da olmadığı müddetçe caizdir. Sonuçta teşehhütle alakalı rivayetlerin hepsinin ortak noktası Allah'ı tazim eden ifadeleri içeriyor⁷⁰ olmasıdır. İmam Şâfiî bu örnekte olduğu gibi mana bir olduğu müddetçe lafızların farklı oluşunun tabii oluşuna "yedi harf" Hadisini delil getirir ve şöyle der:

Hz. Ömer, Furkân suresini kendi bildiğinden farklı okuyan Hişâm b. Hâkim'e (v. 35-40/656-661) müdahale ettiğinde, Hişâm'ın ben bunu Rasûlullah'tan öğrendim demesi üzerine, onu Hz. Peygamber'e götürmüştü. Hz. Peygamber (as.) de Furkân suresini hem Hişâm'a hem de Hz. Ömer'e okutmuş ve her iki okunuşun da nazil olduğunu söylemiş. Ardından da: "*Şüphesiz bu Kur'an, yedi harf üzere inmiştir.*"⁷¹ *Kolayınıza geleni okuyun*" buyurmuştur.⁷²

Mana ile rivayetin cevazına delil olarak kullandığı bu haberi zikrettikten sonra İmam Şâfiî sözlerine şöyle devam eder:

Allah, insanın hafızasının yanılacağını bildiği için şefkat ve merhametinin bir neticesi olarak Kur'an'ı yedi harf üzere indirmiş ve neticede mana değişmeyecek bir şekilde (bu lehçelerden birine uygun) muhtelif lafızlarla okunmasına ruhsat vermek için böyle yapmıştır. Kur'an için bu durum söz

⁶⁰ Hatib, *el-Câmî*, s. 209.

⁶¹ Hatib, *el-Kifâye*, s. 207; Kâsımî, *a.g.e.*, s. 221.

⁶² Kâsımî, *a.g.e.*, s. 222.

⁶³ Hatib, *el-Kifâye*, s. 206-207-208-209-210; Kâsımî, *a.g.e.*, s. 221.

⁶⁴ Suyûtî, *Tedrib*, I, s. 536.

⁶⁵ Hatib, *el-Kifâye*, s. 188-189.

⁶⁶ Teşehhüd: Namaz kılarken ka'dede kelime-i şahadeti içeren Tahiyât duasını okumayı ifade eder. Atar, Fahrettin, "*Teşehhüd*", *DİA*, İstanbul, 2011, XL, s. 563.

⁶⁷ Müslim, "*Salât*", 60; Tirmizî, "*Salât*", 216.

⁶⁸ Kâsımî, *a.g.e.*, s. 222.

⁶⁹ Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed, *Şerhu Meâni'l-Âsâr*, Âlemü'l-Kütüb, by, 1994., I, s. 261-266. Burada Tahâvî, kiminde az farkla da olsa teşehhütte Tahiyât'ın ondan (10) fazla farklı şekline işaret etmiştir.

⁷⁰ Tahiyât duasının anlamı: Bütün tazimler, övgüler, mülkler, kavli, bedenî ve malî ibadetler Allah'a mahsustur. Ey Peygamber! Sana selam olsun, Allah'ın selamı ve bereketi üzerine olsun. Selam bize ve Allah'ın Salih kullarına olsun. Kesin olarak bilir ve beyan ederim ki Allah'tan başka ilah yoktur ve yine şahadet ederim ki Hz. Muhammed onun kulu ve Rasûlü'dür.

⁷¹ İbn Hacer, Ahmed b. Ali Şehâbuddin el-Askalânî, *el-İsâbe fî Temyizi's-Sahâbe*, thk. Ali Muhammed Muavwid - Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Dâru'l-Kütüb, Beyrut, 1415., VI, s. 422.

⁷² Buhârî, "*Husûmât*", 3; Müslim, "*Salâtü'l-Müsâfirîn*", 48.

konusuyken, Kur'an'ın dışındaki sözlerin (ki Hadisler de bunlardandır) mana değiştirilmeksizin değişik lafızlarla nakli evleviyetle caizdir.⁷³ Bu konuda hangi durumlarda bu caizdir diye sorulacak olsa, bir ölçü olarak şöyle denilebilir. Hüküm içermeyen her bir lafzın farklı lafızlarla nakledilerek lafızda ihtilaf edilmiş olması manasını etkilemediği için caizdir.⁷⁴

İmam Şâfiî'nin bu konudaki görüşlerinin aktarıldığı bu paragrafın son kısmından anlaşıldığı üzere şöyle bir sonuca varılabilir. Hüküm içeren Hadislerde mana ile rivayet neticesinde oluşan lafzî ihtilaflar manayı da etkiler. Dolayısıyla bu durumda mana ile rivayette bulunan kişinin Arap dilinin inceliklerine vakıf ve ilmi olarak fikhî derinliğe sahip olan kişilerden olması gerekir. Aksi takdirde manayı ve neticesinde hükmü etkileyeceği göz önünde bulundurulacak olursa, böyle kişilerin bu gibi durumlarda mana ile rivayeti caiz değildir diyebiliriz.

Mana ile rivayetin cevazını ispat noktasında özellikle hadisçilerin kullandıkları delile örnek olarak ise şunu aktarabiliriz. Yaküb b. Abdullah b. Süleyman Ukeyme el-Leysi - babası - dedesi senediyle Süleyman (Süleym) el-Leysi (v.?) Hz. Peygamber'e gelip anamız babamız sana feda olsun ey Allah'ın Rasûlü! Senden Hadis dinliyoruz fakat onları senden dinlediğimiz gibi aktaramıyoruz diye yakındığında, Peygamberimiz ona: "*Haramu helâl, helâli de haram kılmadığınız ve manada isabet ettiğiniz sürece bunda bir beis yoktur*"⁷⁵ buyurmuştur. Söz konusu bu rivayeti başta Tirmizî (v. 279/892)⁷⁶ olmak üzere Hatîb el-Bağdâdî (v. 463/1072),⁷⁷ İbnü'l-Mulakkin⁷⁸ (v. 804/1402), Suyûtî (v. 911/1505)⁷⁹ ve Tâhir el-Cezâirî⁸⁰ (v.1338/1919) gibi pek çok hadisçi eserlerinde mana ile rivayetin caiz oluşuna delil olarak zikretmişlerdir.⁸¹ Dolayısıyla bu hususta mana ile rivayete cevaz verenlerin de dikkat çektiği gibi⁸² önemli olan mananın bozulmamasıdır diyebiliriz.

Görüldüğü gibi *tedvîn* zamanına kadar bazı zorunlu sebeplerden dolayı⁸³ raviler için lafızları olduğu gibi aktarmak her zaman mümkün olmamıştır. Bu durum ise onları rivayetler üzerinde bir takım tasarrufla bulunmaya sevk etmiştir. Rivayetlerde bir takım tasarruflarla mana ile rivayete sebep olan kaçınılmaz gerçek ve gerekçeler noktasında yapılan şu değerlendirme de kayda değerdir:

*"Hadisler, Kur'an-ı Kerîm gibi bizatihi Hz. Peygamber tarafından dikte edilerek yazıya geçirilmiş değildi. Ayrıca sahâbe, Hadisleri bizzat duydukları mecliste yazmadıkları gibi onları Hz. Peygamber'e bizzat okuyarak tekrar da etmemiş, belki aylar veya yıllar sonra hatırlayıp rivayet etmişlerdir. Dolayısıyla sahâbe, Hadisleri bizatihi lafızları ile değil, belki de tamamına yakını sadece mana olarak ezberlemiş ve nakletmişlerdir. 84 Ebû Saîd (v. 74/694) bu gerçeği, 'Yaklaşık on kişi Peygamberle beraber otururken ondan bir Hadis işitirdik de, aramızda onu olduğu gibi aynı lafızlarla rivayet eden iki kişi çıkmazdı; ancak, onu hepsi de aynı mana ile rivayet ederlerdi'⁸⁵ sözleri ile dile getirir."*⁸⁶

⁷³ Suyûtî, *Tedrib*, I, s. 534.

⁷⁴ Şâfiî, Muhammed b. İdris, *er-Risâle*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Kahire, 1426., s. 270-275. Ayrıca bkz. Zişan Türcan, *Bazı Haneî Usulcülerin Mana ile Rivayet Meselesine Yaklaşımları*, Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Yıl: 2011/2, Sayı: 27, s. 116.

⁷⁵ Ebû Nuaym el-İsbahânî, Ahmed b. Abdullah b. Ahmed b. İshak, *Ma'rîfetü's-Sahâbe*, thk. Adil b. Yüsûf, Dâru'l-Vatan, Riyad, 1998, III, s. 1335, 1368, 1681; İbn Hacer, *el-İsâbe*, III, s. 139. Burada bu kişinin ismi Süleyman değil de Süleym şeklinde geçmektedir.

⁷⁶ Tirmizî, Ebû İsa, Muhammed b. İsa, *Nevâdirü'l-Usûl fi Ahâdisi'r-Rasûl*, thk. Abdurrahman Umeyra, Daru'l-Ceyl, Beyrut, ts, IV, s. 119; Kâsımî, *a.g.e.*, s. 224.

⁷⁷ Hatîb, *el-Kifâye*, I, s. 199.

⁷⁸ İbn Mulakkin, Ebû Hafs Ömer b. Ali, *el-Muknî fi Ulûmi'l-Hadis*, thk. Abdullah b. Yusuf el-Cudey', Dâr Fevâz, Suud, 1413, I, s. 373.

⁷⁹ Suyûtî, *Tedrib*, I, s. 534.

⁸⁰ Cezâirî, *a.g.e.*, II, s. 672.

⁸¹ Zişan, *a.g.m.*, s. 114.

⁸² Beyhakî, *el-Medhal*, I, s. 244; Kâsımî, *a.g.e.*, s. 312.

⁸³ Bu sebepler: Zaman aşımı, yaşlılık, lafzı hatırlayamama ya da lafzın uzun olup asıl maksadın kastedilen anlam olduğunu dikkate almak gibi şeyler olabilir.

⁸⁴ Cezâirî, *a.g.e.*, II, s. 676.

⁸⁵ Hatîb, *el-Kifâye*, s. 204.

Dolayısıyla Hadisleri birebir aynı lafızlarla rivayet etmenin zorluğuna daha ilk dönemlerde dikkat çekilmiştir. Hatta sahâbe döneminden itibaren, Hadislerin mana ile rivayeti meselesinde yani onların cevazına delil ve mesnet niteliğinde, Kur'an-ı Kerim'in okunuş şekillerinde görülen lehçe farklarına dahi birtakım atfların yapıldığı görülmüştür. Mesela Hatib el-Bağdâdî, Mekhûl'ün (v. 112/730) şöyle dediğini rivayet eder. "Ebu'l-Ezher⁸⁷ (v. ?) ile birlikte Vâsile b. el-Eskâ'nın (v. 85/704)⁸⁸ yanına vardık ve Ebu'l-Eskâ'ya: Bize, Rasûlullah'tan işittiğin bir Hadis rivayet et; o öyle bir Hadis olsun ki, onda ne vehim ne de unutmaya söz konusu olsun" dedik. Vâsile: "Siz hiç Kur'an'dan bir şey okudunuz mu?" dedi. Biz de: "Evet, fakat hafız değiliz; vav ve elif ilave edebiliyoruz ya da eksik bırakabiliyoruz" dedik. Bunun üzerine Vâsile: "*Kur'an yazılı olarak elinizde bulunurken ve onu ezberlemekten de geri durmadığınız halde, ilaveli ya da eksik okuduğunuzu söylüyorsunuz. Peki, Rasûlullah'tan bir kere duyduğumuz Hadisleri size nasıl olur da eksiksiz nakledebiliriz. Hadisi mana üzere nakledersek bu size yeterlidir*" dedi.⁸⁹ "Hadisi mana üzere rivayet etmemiz size yeterlidir" kısmını Râmhürmûzî (v. 360/971) de eserinde zikretmektedir.⁹⁰ Yine Câbir b. Abdullah'tan (v. 78/697) Huze'fe'nin (v. 42/663) "*Biz Araplar, Hadislerde tereddüt edip takdim ve tehir edebiliyoruz*" dediğini rivayet eder.⁹¹ Dolayısıyla mana ile rivayet, caiz olmanın ötesinde, sahabe döneminden bil itibar hadis tarihi içerisinde yerini almış bir hakikattir.

Belli Şartlar Dâhilinde Mana İle Rivayete Cevaz Verenler

Yukarıda da zikrettiğimiz gibi mana ile rivayetin cevazı ya da adem-i cevazı noktasında birtakım görüşler ortaya çıkmıştır. Şevkânî (v. 1250/1834) bu hususta sekiz görüş olduğunu söyler. Biz bunlardan sadece birinci görüşü -ki, bunlar birtakım şartlar sonucunda mana ile rivayete cevaz verenlerin görüşleridir- şu şekilde sıralamak istiyoruz.

- A- Lafızların manalarını ve delaletlerini bilenler için mana ile rivayet caiz, bilmeyenler için caiz değildir.
- B- Lafız, mürâdifi (eşanlamlısı) olan lafızlarla nakledildiğinde caizdir. Aksi takdirde caiz değildir. Örneğin "oturmak" anlamında "kuûd - قعود " yerine "culûs - جلوس " ya da aksini kullanmanın caiz olması gibi.
- C- Lafızların manaya delaletinde açıklık ve kapalılıkta (vuzûh ve hafâ), asıl lafza eşit olması durumunda caizdir. Aksi takdirde delaleti açık olan bir lafzın yerine, manaya delaletinde derece olarak daha düşük bir lafız, ya da *umumi* lafız yerine *hususî* bir lafız kullanmak yahut *mutlak* yerine *mukayyet* lafızların getirilmesi caiz değildir⁹² derler.⁹³ Bu manada Serahsî, *müşkil*,⁹⁴ *müşterek*,⁹⁵ *mücmel*⁹⁶ ve *müteşâbih*⁹⁷ lafızların mana ile rivayetin asla caiz olmadığını ifade etmiştir.⁹⁸

⁸⁶ Ağırman, Cemal, *Rivayet Farklılıkları ve Hadislerin Anlaşılmasında Rivayet Farklılıklarının Rolü*, Günümüzde Sünnetin Anlaşılması [Sempozyum Tebliğ ve Müzakereler], Kur'an Araştırmaları Vakfı Kurav Yayınları, Bursa, 2005, s. 117-139.

⁸⁷ Ebu'l-Ezher: Muğiratübn'ü Fervetü's-Sekâfi. Bkz. Mizzi, Yusuf b. Abdurrahman b. Yusuf, *Tehzibü'l-Kemal fi Esmâ'r-Rical*, Müessesetü'r-Risale, Beyrut 1980. XXVIII, 392.

⁸⁸ Müslümanların fakirlerinden olan Vâsile b. el-Eskâ' suffe ehli sahabilerdendir. Hicretin yedinci senesinde Müslüman olan ve uzun sene yaşayan bu sahâbi Tebük gazvesinde vefat etmiştir. Bkz. Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, Müessesetü'r-Risale, by, 1985. III, s. 383; İbn Abdilberr, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdullah en-Nemerî, *el-İstiâb fi Ma'rifeti'l-Ashâb*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî, Dâru'l-Ceyl, Beyrut, 1992, IV, s. 1563.

⁸⁹ Hatib, *el-Câmi' li Ahlâki'r-Râvi ve Âdâbi's-Sâmi'*, Mektebetü'l-Maârif, Riyad, 1043. II, s. 31; Sehâvî, *Fethu'l-Muğîs*, III, s. 144; Suyûtî, *Tedrib*, I, s. 534-535; Kâsimî, *a.g.e.*, s. 221.

⁹⁰ Râmhürmûzî, Hasan b. Abdurrahman, *el-Muhaddisü'l-Fâsil Beyne'r-Râvi ve'l-Vâi*, thk. Muhammed Accâc el-Hatib, Dâru'l-Fiker, Beyrut, 1404. s. 533. Râmhürmûzî bu eserinin 542. Sayfasında ise Vâsile b. Eskâ'nın, "kendisinde vehim ve hata olmayan Hadis rivayet et" diyenlere kızdığı ve sabah akşam okuyup durduğunuz Mushaflar elinizde olmasına rağmen vehim, ziyade ve noksandan kurtulamıyorsunuz dediğini nakleder.

⁹¹ Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin b. Ali b. Musa Ebû Bekir, *el-Medhal ilâ İmi's-Sünen*, Dâru'l-Minhâc, Beyrut, 2017., I, s. 245; Suyûtî, *Tedrib*, I, s. 535.

⁹² Genel olarak usul ilmine göre, lafızdan mananın anlaşılması noktasında açık delâlet ya da kapalı delâlet (vuzûh ve hafâ) söz konusudur. Lafzın manaya delaletindeki açıklık dereceleri **zâhir**, **nass**, **müfesser** ve **muhkem**; kapalılık dereceleri ise **hafî**, **müşkil**, **mücmel** ve **müteşâbih** olarak sınıflandırılmıştır. Bu maddeyle alakalı olarak Arapça lügati bilenler için lafız-mana ilişkisini ortaya koyan lafzın manaya delaleti aşamasında lafzın açıklığı, **zahir** mertebesinin üstünde olan **nass**, **müfesser** ve **muhkem** lafızlarda mana ile rivayet-nakil caizdir. Yani açıklık yönünden **nass**, **müfesser** ve **muhkem** lafızların mana ile rivayeti caizdir. Bkz. Zahitoğlu, İrfan, *Molla Hüseyin'in Sünnet - Hadis Anlayışı ("Mir'âtü'l-Usûl fi Şerhi Mirkâti'l-Vusûl" Adlı Eseri Özelinde)*, Route

- D- Mana ile rivayetinin caiz olması için Hadisin “teşehhüd” ve “istiftâh”⁹⁹ gibi lafızla ibadet ettiğimiz cinsten olmaması gerekir. Aksi takdirde caiz değildir.
- E- Mana ile rivayetine cevaz verilen Hadislerin, sıfatlarla ilgili Hadisler gibi “müteşâbih”¹⁰⁰ ve “ameller niyetlere göredir - إِنَّمَا الْأَعْمَالُ بِالنِّيَّاتِ”¹⁰¹ Hadisi gibi “cevâmiu’l-kelim”¹⁰² türü Hadislerden de olmaması gerekir.¹⁰³
- F- Uzun Hadislerin mana ile rivayeti caiz iken kısa Hadislerin mana ile rivayeti caiz değildir.¹⁰⁴

Şevkânî’nin naklettiği ikinci görüş ise mutlak surette mana ile rivayete cevaz vermeyenlerin görüşleridir. Daha önce de ifade edildiği gibi her ne kadar böyle bir görüşe sahip olanlar, yani mutlak surette mana ile rivayete cevaz vermeyenler varsa da sahâbe dâhil sonraki dönem âlimleri de mana ile rivayette bulunmuşlardır. Dolayısıyla hiçbir surette mana ile rivayete cevaz vermeyenlerin maksatlarının, rivayetlerin lafızlarına birebir bağlı kalmanın lüzumuna dikkat çekmek olduğu söylenebilir. Aksi takdirde vâkıa’ya muhalif bir görüş olmanın ötesinde pek de bir etkisinin olduğunu söyleyemeyiz.

Mana İle Rivayetin Fikhi Hükümün İhtilafına Etkisi

Zamanla Hadislerin şifahi olarak naklinin sonucu olan mana ile rivayet neticesinde kaçınılmaz olarak rivayetler arasında birtakım farklılıklar olmuştur. Bu nedenle mana ile rivayetinin bazı olumsuz ya da buna cevaz vermeyenlerin endişesini doğrular nitelikte yansımaları da olmuştur. Zira bir Hadis iki değişik lafızla rivayet edilip her bir lafızdan çıkarılacak hükümler birbirinden farklı olduğu zaman bu sakıncayı görebiliyoruz.¹⁰⁵ Mesela mescitte cenaze namazı kılmanın hükmünde ihtilafa sebep olan husus, bu

Educational and Social Science Journal, Sayı. 7 (1), Ocak 2020. s. 695. Ayrıntılı bilgi için bkz. Serahsî, Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed (v. 483), *Temhidü’l-Fusûl fi’l-İlmi’l-Usûl*, Dâru’l-Fiker, Beyrût, 2005, s. 129; Nesefî, Ebu’l-Berekât Abdullah b. Ahmed, *Keşfü’l-Esrâr Şerhu’l-Musannif ‘ale’l-Menâr*, Dâru’l-Kütübi’l-İlmî, Beyrût, ts, I, s. 205; Abdülaziz el-Buhârî, *Keşfü’l-Esrâr Şerhu Usûli’l-Bezdevî*, Dâru’l-Kütübi’l-İslâmî, by, ts., I, s. 72; el-Bâbirtî, Muhammed b. Muhammed b. Mahmut, Ekmelüddin Ebû Abdullah, *et-Takrîr li Usûli Fahri’l-İslâm el-Pezdevî*, Vizâratü’l-Evkâf ve’s-Şu’ûni’l-İslâmî, Kuveyt, 2005, II, s. 373; Teftâzânî, Sa’dettin Mes’ûd b. Ömer, *Şerhu’t-Telvîh ala’t-Tevdîh*, Mektebetü Subeyh, Mısır, ts., I, s. 232; İbn Melek Abdullatif, *Şerhu’l-Menâr*, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1889, s. 97; Molla Fenârî, Şemsüddin Muhammed b. Hamza, *Fusûlü’l-Bedâiyi’ fi Usûli’s-Şerâyi’*, Şeyh Yahya Efendi Matbaası, İstanbul, 1872, II, s. 90.

⁹³ Cezâirî, *a.g.e.*, II, s. 685.

⁹⁴ Müşkil: Sığasında bulunan kapalıktan dolayı kendisiyle kastedilen mananın başka deliller yardımıyla veya derinlemesine düşünme yoluyla anlaşılabilen fıkıh usulü terimidir. Koca, Ferhat, “Müşkil”, *DİA*, İstanbul, 2006, XXXII, s. 161-162.

⁹⁵ Müşterek: Fukahâ metodunu benimseyen usulcülerin, vaz’ oldukları mana bakımından hâs, âmm, müşterek ve müevvel şeklinde lafız ayrımı içerisinde ele aldıkları bu lafız, “her biri ayrı vaz’ ile olmak üzere birden fazla manaya gelen lafız ifade eden bir kavramdır.” Koca, Ferhat, “Müşterek”, *DİA*, İstanbul, 2006, XXXII, s. 172-174.

⁹⁶ Mücmel: Sözü sahibi tarafından bir açıklama yapılmadıkça kendisiyle neyin kastedildiği anlaşılmayan lafız manasına fıkıh usulü terimidir. Koca, Ferhat, “Mücmel”, *DİA*, İstanbul, 2006, XXXI, s. 453-454.

⁹⁷ Müteşâbih: Mana yönünden birden fazla ihtimal taşıdığı için anlaşılmasında güçlük bulunan lafızdır. Daha sonraları ise açıklık ve kapalılık bakımından yapılan lafız ayrımı içerisinde en çok kapalılık taşıyan lafız anlamına fikhi bir terim olarak kullanılmıştır. Yavuz, Yusuf Şevki, “Müteşâbih”, *DİA*, İstanbul, 2006, XXXII, s. 204-207.

⁹⁸ Serahsî, *Usûl*, I, s. 357.

⁹⁹ İstiftâh: Namaza başlangıç tekbirinden sonra Fatiha’dan önce okunan “sübhâneke” ya da “veccehtü” vb. Dualardan her biri. Bkz. Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş’as b. Şeddâd b. Amr, *Mesâilü’l-İmâm Ahmed*, Mektebetü İbn Teymiyye, Mısır, 1999, s. 46; Kudürî, Ahmed b. Muhammed Ebu’l-Hüseyn, *et-Tecrid*, thk. Muhammed Ahmed Sirac - Ali Cuma Muhammed, Dâru’s-Selâm, Kahire, 1427/2006., I, s. 482; Merginânî, Ebu’l-Hasen Burhaneddin Aliyyübn’ü Ebi Bekir, *el-Hidaye fi Şerhi Bidayeti’l-Mübtedi*, thk. Tallal Yusuf, Daru İhyai’t-Türasi’l-Arabî, Beyrut, ts, I, s. 68; el-Makdisî, Ziyâuddîn Ebû Abdullah, *es-Sünenü ve’l-Ahkâm ani’l-Mustafâ*, thk. Ebû Abdullah Hüseyin b. Ukkâşa, Dârü Mâcid, Suud, 2004, II, s. 37; Molla Hüsvrev, Muhammed b. Ferâmuz b. Ali, *Dürrer’ül-Hukkâm Şerhu Gurari’l-Ahkâm*, Dâru İhyâ’i-Kütübi’l-Arabî, by, ts., I, s. 116.

¹⁰⁰ Müteşâbih: Hadis terimi olarak birden fazla manaya gelebilen, zahiri manasıyla anlaşılması da, beşer aklı yönünden güçlük arz eden, bu sebeple açıklanması ve yorumlanması gereken Hadis. Aydınli, *a.g.e.*, s. 232.

¹⁰¹ Buhârî, Muhammed b. İsmail b. İbrahim b. el-Muğîra Ebû Abdullah, *Sahîh*, thk. Muhammed Züheyr b. Nâsır en-Nâsır, Dâru Tavku’n-Necât, Beyrut, 1422., “*Bedü’l-Vahy*”, 1; Ebû Dâvûd, “*Talâk*”, 13.

¹⁰² Cevâmiu’l-Kelim: Az kelimeyle çok mana ifade eden sözler. Rasûlullah’a verilen özelliklerden biridir. Bu tabir bazen Kur’ân-ı Kerim için de kullanılır. Aydınli, *a.g.e.*, s. 50.

¹⁰³ Cezâirî, *a.g.e.*, II, s. 685.

¹⁰⁴ Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Muhammed, *İrşâdü’l-Fuhûl ilâ Tahkiki’l-Hak min İlmi’l-Usûl*, thk. Şaban Muhammed İsmail, Dâru’s-Selâm, Kahire, 2009, I, s. 194-195.

¹⁰⁵ Avvâme, *a.g.e.* s. 29.

konudaki Hadisin mana ile rivayet edilmiş olmasıdır diyebiliriz. Zaten mescitte cenaze namazı konusundaki rivayetlerin farklı farklı lafızlarla rivayet edilmişinden de bunların mana ile rivayet edilmiş olduğunu anlıyoruz. Bu rivayetleri şu şekilde sıralamak mümkündür.

- a. مَنْ صَلَّى عَلَى جَنَازَةٍ فِي الْمَسْجِدِ، فَلَيْسَ لَهُ شَيْءٌ¹⁰⁶
- b. مَنْ صَلَّى عَلَى جَنَازَةٍ فِي الْمَسْجِدِ، فَلَا شَيْءَ لَهُ¹⁰⁷
- c. مَنْ صَلَّى عَلَى جَنَازَةٍ فِي الْمَسْجِدِ فَلَيْسَ لَهُ أُجْرٌ¹⁰⁸
- d. مَنْ صَلَّى عَلَى جَنَازَةٍ فِي الْمَسْجِدِ، فَلَا شَيْءَ عَلَيْهِ¹⁰⁹

Burada aktardığımız ve şart ve ceza (cevap) cümlelerinden oluşan rivayetlerin cevap kısmı ihtilaflı olarak nakledilmiştir. Fikihî hükme etki eden kısım da bu kısımdır. Mescitte cenaze namazı konusunu işleyen Serahsî, *Mebusut*'ta şunlara yer vermektedir. “Bize göre mescitte cenaze namazı kılmak mekruhtur. Delilimiz ise Ebû Hureyre'nin rivayet ettiği “*Kim mescitte cenaze namazı kılsa ona ecir/sevap yoktur*”¹¹⁰ Hadisidir” diyerek yukarıda aktardığımız üçüncü rivayeti zikreder. İmam Şâfiî ise “mescitte cenaze namazı mekruh değildir” der. Delil olarak ise şu hadiseyi nakleder. Sa'd b. Ebî Vakkâs (v. 55/675) vefat ettiğinde Hz. Peygamber'in hanımlarının onun cenaze namazını kılmalarını sağlamak için cenazesini mescide getirtmek isteyen Hz. Âişe'yi (v. 58/678) etrafında bulunanlar kınarlar. Bunu gören Hz. Âişe, etrafındakilere: “insanlardan bazısı bizi yaptığımız bu şeyden dolayı ayıplıyor mu”? der. Bunun üzerine onun yanında bulunanlar evet deyince, Hz. Âişe, (kendilerini ayıplayanları kastederek): “İnsanlar ne çabuk unutupuyorlar! Rasûlullah, Süheyl İbnü'l-Beyzâ'nın (v. 9/631)¹¹¹ cenaze namazını mescitte kıldırması¹¹² der. Zira sonuçta bu bir dua ve namazdır. Mescit ise buna en layık ve müsait yerdir.¹¹³ Görüldüğü gibi mescitte cenaze namazı mekruh olsaydı hem *muksirûn*'dan¹¹⁴ hem de Hadislerin maksat ve muhtevasını devamlı ön planda tutan Hz. Âişe (rah.) bunu kendisi gibi Peygamber hanımlarının yapması bir tarafa başkasının yapmasına dahi izin vermeyebilirdi. Tirmizî, Peygamberimizin Süheyl'in cenaze namazını mescitte kılmasıyla alakalı Hadisi aktardıktan sonra şu şekilde devam eder. “Bu Hadis hasen'dir ve ilim ehli bazı kişilere göre amel de buna göredir. Ancak İmam Şâfiî, İmam Mâlik'in mescitte cenaze namazı kılınmaz dediğini zikrettikten sonra kendi görüşü olarak mescitte cenaze namazı kılınacağını söyler ve delil olarak da söz konusu bu Hadisi gösterir”.¹¹⁵

Öte yandan İmam Mâlik'ten aksi şekilde başka rivayet de zikredilmiştir. Örneğin İmam Mâlik, hem yukarıda geçen Süheyl'in cenaze namazı hem de ayrıca Nâfi' (v. 117/735)-İbn Ömer senediyle Hz. Ömer'in cenaze namazının mescitte kılındığıyla alakalı rivayeti nakletmektedir.¹¹⁶ İmam Mâlik'ten bu şekilde iki farklı görüş gelmesini izah sadedinde şunları söyleyenler olmuştur. Cenaze mescidin dışında olup cemaat içeride olursa namaz mekruhtur. Eğer hem cemaat hem de cenaze içeride olursa mekruh değildir. Bu açıklamadan cenazenin mescitte olup olmaması şeklinde bir ayrıma tabi tuttıkları anlaşılmaktadır.¹¹⁷ Bu iki görüşün dışında İmam Mâlik'in fıkıhla alakalı *el-Müdevvene*

¹⁰⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XV, 454; İbn Mâce, “*Cenâiz*”, 29, (1517).

¹⁰⁷ İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrahim b. Osman, *Musannef*, thk. Kemal Yüsun el-Hüt, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 1409. III, s. 44; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XV, 535; Ebû Nuaym, *Hilye*, VII, s. 93.

¹⁰⁸ Ali b. Ca'd, Ebu'l-Hüseyn el-Cevherî, *Müsned*, thk. Âmir Ahmed Haydar, Müessesetü Nâdir, Beyrut, 1990, s. 404.

¹⁰⁹ Ebû Dâvûd, “*Cenâiz*”, 20. (3191).

¹¹⁰ Ali b. Ca'd, *a.g.e.*, s. 404.

¹¹¹ Süheyl'in vefatıyla alakalı Sehâvî, “Bedir'de vefat etti diyenler olduğu gibi Mekke'nin fethedildiği zaman vefat etti diyenlerde olmuştur” der. Bkz. Sehâvî, Şemseddin Ebu'l-Hayr, *et-Tuhfetü'l-Latif fî Târîhi Medîneti's-Şerife*, Kütübü'l-İlmî, Beyrut, 1414, I, s. 457.

¹¹² Bu rivayet için bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXXXII, 219; İbn Sa'd, *a.g.e.*, III, s. 109; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, III, s. 44; Müslim, “*Cenâiz*”, 34; İbn Mâce, “*Cenâiz*”, 29, (1518);

¹¹³ Serahsî, Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed, *el-Mebusut*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1414. , II, s. 68.

¹¹⁴ Muksirûn: Binden fazla Hadis rivayet etmiş olan sahâbîlere denir. Aydınlı, *a.g.e.*, s.208.

¹¹⁵ Tirmizî, “*Cenâiz*”, 8, (1033).

¹¹⁶ İbn Abdilberr, Ebû Ömer Yüsun b. Abdullah en-Nemerî, *el-İstizkâr*, thk. Sâlim Muhammed Atâ, Muhammed Ali Muavvad, Dâru'l-Kütübü'l-İlmî, Beyrut, 2000, III, s. 45.

¹¹⁷ İbn Rüşd, Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Endülüsî, *Bidâyetü'l-Müctehid ve Nihâyetü'l-Muktasid*, Dâru'l-Hadis, Kahire, 2004, I, s. 256.

isimli eserinde zikrettiği bir görüşü daha vardır. O da şu şekildedir. “*Mescide cenazenin getirilmesini hoş karşılamıyorum. Ancak cenaze mescidin dışında olup namaz kılmak için yer kalmadığı durumlarda, mescidin içerisinde namazı kıldırın imama uyarak kılınabilir*”.¹¹⁸ İmam Mâlik’in bu sözlerinden yine cenazenin, cemaatin bir kısmıyla beraber dışarıda olması, dışarıda yer kalmadığı durumda ise mescitte kılınabileceği anlaşılmaktadır. Bu ise mutlak caiz olmayıp yer sıkıntısı durumunda yani zarûreten caizdir. Yani zarûret olmadığı sürece mescitte cenaze namazı caiz değildir. Yine ayrıca Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer’in namazlarının da mescitte kılındığıyla alakalı birtakım rivayetler de mevcuttur.¹¹⁹

Mescitte cenaze namazının kılınabileceğini söyleyenler yukarıdaki örneklerin dışında özellikle bu konuda yani caiz olmaz diyenlerin naklettikleri delillerin ya tevil edilmesi gerektiğini ya da zayıf olduğunu söylemişlerdir. Nitekim Ahmet b. Hanbel (v. 241/855) (*شيء له*) rivayetinin ravilerinden olan Salih b. Nebhân’ın (v. 125/743) sika olmadığını söylemiştir.¹²⁰ Nesâî (v. 303/915) de aynı ravi hakkında zayıftır¹²¹ demiştir. Tevil edenler ise söz konusu rivayette geçen “*felâ şey’e lehû*” kısmını “*ona mükâfat ve ecir yoktur*” şeklinde değil de “*bir beis yoktur*”; kılınabilir şeklinde anlamış olabilirler diye düşünüyoruz. Zira harfi cerlerden **lâm**, **alâ** manasına kullanılabilir. Nitekim Kur’an-ı Kerim’de (*إِنْ أَحْسَنْتُمْ أَحْسَنْتُمْ لِأَنْفُسِكُمْ وَإِنْ أَسَأْتُمْ فَلَهَا*)¹²² ayetindeki “*fe-lehâ*”nın “*fe-aleyhâ*” anlamına geldiği gibi bu hadisteki “*felâ şey’e lehû*” deki **lâm** da **alâ** manasına hamledilebilir. Bu takdirde “mescitte cenaze namazı kılana sevap yoktur” değil “bunda bir mahzur yoktur” anlamına gelecektir ki o zaman mescitte cenaze namazı kılmak caizdir hükmüne varılabilir. Nitekim bu husus yani mescitte cenaze namazının hükmü İbn Hanbel’e sorulduğunda O, “*lâ be’se bihî*” (mescitte cenaze namazı kılmakta bir beis yoktur) diyerek caiz olduğunu söylemiştir.¹²³

Mescitte cenaze namazıyla alakalı rivayet edilen Hadislerin şerhlerinde geçen şu değerlendirmeleri de zikretmek istiyoruz. Bu konuyu (mescitte cenaze namazı) İbn Battâl (v. 449/1057), Buhârî (v. 256/870) şerhinde, Peygamberimizin Necaşi’nin giyabında cenaze namazı kıldırıldığı bölümünü izah ederken “namaz için musallada saf tuttular, hâlbuki musalla mescide bitişik fakat mescidin dışında, özellikle cenaze ve bayram namazlarının kılındığı açık alandır” diyerek devam eder. Dolayısıyla Necaşi’nin giyabında kılınan namaz mescitte kılınmamıştır. Bundan sonra İbn Battâl, İmam Mâlik’in mescitte cenaze namazını hoş karşılamadığı bunun ise İbn Ebî Zi’b (v. 159/776), Ebû Hanîfe ve ashabının görüşleri olduğunu zikreder. İmam Şâfi’ ve İbn Hanbel’in ise buna cevaz verdiklerini nakleder.¹²⁴ İmam Nevevî (v. 676/1277) ise: “İbn Ebî Zi’b, Ebû Hanîfe (v. 150/767) ve Mâlik mescitte cenaze namazı kılındığında o namazın sahih olmadığını söylerler. Meşhur görüşleri budur. Delilleri ise “*felâ şey’e lehû*” şeklinde gelen Hadistir” der.¹²⁵ İmam Nevevî’nin bu naklinden o kişi için kılınan cenaze namazının sahih olmadığı sonucuna varmak da mümkündür.

Ebû Dâvûd’un (v. 275/889) *Sünen*’inin şârihi Hattâbî (v. 388/998) ise söz konusu Hadisle alakalı şu değerlendirmede bulunmuştur: “Bu Hadiste geçen “*felâ şey’e lehû*” den maksat sevabının az olacağıdır. Nitekim Ebû Hureyre’den rivayet edilen bir Hadiste Peygamberimiz, “*Cenaze namazı kılana bir kırat*,¹²⁶ *defnine şahit olana ise iki kırat vardır. Kırat ise Uhud (dağı) büyüklüğündedir*” dediğini nakleder. Hattâbî şöyle devam eder. Eğer kişi cenaze namazını mescitte kılarsa çoğu zaman namazdan hemen sonra evine döner ve kabristanlığa gitmez. Bu nedenle cenazenin defnine de şahit olamayacağı için sevap

¹¹⁸ Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Âmir el-Esbahî, *el-Müdevvene*, Dâru’l-Kütübi’l-İlmî, by, 1994., I, s. 254.

¹¹⁹ Abdurrazzâk, *Musanef*, III, s. 471; İbn Abdilberr, *el-İstizkâr*, III, s. 47.

¹²⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-İlâl ve Ma’rifetü’r-Ricâl*, thk. Vasiyyullah b. Muhammed Abbas, Dâru’l-Hânî, Riyad, 1422. s. 2386.

¹²¹ Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb, *ed-Duafâ ve ’l-Metrûkin*, nşr. Mahmud İbrahim Zâyed, Haleb, 1396. s. 915.

¹²² İsrâ, 7.

¹²³ İbn Abdilberr, *el-İstizkâr*, III, s. 46.

¹²⁴ İbn Battâl, Ali b. Halef b. Abdülmelik, *Şerhu Sahîh-i Buhârî*, thk. Ebû Temîm Yasir b. İbrahim, Mektebetü’r-Rüşd, Riyad, 2003, III, s. 310.

¹²⁵ Nevevî, Ebû Zekerîya Muhyiddin, *el-Minhâc Şerhu Sahîh-i Müslim İbn Haccâc*, Dâru İhyâi’t-Türâs, Beyrut, 1392., VII, s. 40.

¹²⁶ Kırat: Sikke, ecza ve kıymetli taşların ölçümünde kullanılan eski bir ağırlık ölçüsü birimidir. bkz. Kallek, Cengiz, “Kırat”, *DİA*, Ankara, 2002, XV, s. 437.

olarak az bir mükâfata nail olur"¹²⁷ der. *Sahîh-i Buhârî*'nin şârihi Kastallânî (v. 923/1517) de yine aynı şekilde cenaze namazı mescitte kılındığında cenazenin defnine şahit olunmadan geri dönme ihtimaline binâen sevabının az olacağıyla alakalı izahatta bulunmuştur.¹²⁸ Dolayısıyla Hattâbî ve Kastallânî'nin konuyla alakalı şerhlerinden mescitte cenaze namazı kılmanın hoş karşılanmadığı anlaşılmaktadır. Öte yandan yine bu rivayeti¹²⁹ şerh eden Ebû Dâvûd'un, muâsır şârihlerinden Abdülmuhsin b. Hamd el-Abbâd "*felâ şey'e aleyhi*" bazı yerde "*felâ şey'e lehü*"¹³⁰ şeklinde geçen bu ifadeyi bazılarının şu şekilde tefsir ve izah ettiklerini söyler. "*Felâ şey'e lehü*" demek genel itibarıyla en hayırlı mekân olan mescitler bu konuda kişiye bir ayrıcalık ve önem kazandırmaz, yani mescitte namazı kılmanın, mescit dışında kılınana nispeten bir fazilet ve ayrıcalığı yoktur demektir. Nitekim çoğunlukla Peygamberimizden bu konuda görülen uygulama ve aktarılan haberler, cenaze namazının mescidin dışında kılınmış olmasıdır. Netice olarak söz konusu Hadiste, namazı kılınan kişiden ecir ve mükâfatın nefyi söz konusu değildir. Bu Hadislerdeki¹³¹ nefiy, mescitte kılmanın bir özellik ve meziyet olmayışınadır.¹³² Dolayısıyla bütün bu fikhî ihtilafın konuyla alakalı hadisin mana ile rivayet neticesinde farklı lafızlarla gelmiş olmasından kaynaklandığını söylemek mümkündür.

SONUÇ

Genel olarak mana ile rivayetin caiz olup olmaması noktasındaki görüşler üçtür. Bunlar ise şu şekildedir. Asla caiz değildir diyenlerin, mutlak cevaz verenler ve bazı şartlar dâhilinde caiz görenlerin görüşleridir. Asla caiz değildir diyenlerin görüşleri ve bu noktada getirdikleri deliller incelendiğinde bu görüşün vakiya muhalif bir görüş olduğu görülmüştür. Ancak faydadan hâli olduğu da söylenemez. Zira lafzen rivayete vurgu yapmak ve faziletini iş'ar etmek için bu delilleri ileri sürdüklerini söylememiz mümkündür. Yoksa asla cevaz vermemek için böyle bir görüşe sahip olduklarını düşünecek olsak bu takdirde başta sahabe olmak üzere sonraki asırda gelen Tâbiün ve Tebe-i tabiin âlimlerinin çoğunun benimsemiş oldukları manen rivayetin asla tahakkuk etmemesi gerekirdi. Hâlbuki birçokları manen rivayet etmekle kalmayıp buna dair birçokta delil getirmişlerdir. Hatta hadis kitaplarında karşılaşılan birkaç hadis âliminin aynı anlamda fakat farklı lafızlarla rivayet ettiği ve buna "*ve'l-lafzu lehü*" (lafız şuna aittir) gibi ifadelerle işaret etmesi de mana ile rivayetin gerçekliğine delalet eder. Belli başlı bazı şartlar dâhilinde manen rivayete cevaz verenlerin ise genellikle fakihler olduğunu söyleyebiliriz. Ve onların bu konudaki endişelerinin ise şartlar tahakkuk etmediği takdirde hükümlerin istidlali için kullanılan hadislerin farklılık arz edeceği ve en nihayetinde de hükme etki edeceğidir.

Manen rivayet kimler için caiz ve hangi zamanla sınırlıdır gibi akla gelecek sorulara cevap niteliğinde ise şunu söylemek mümkündür. Mana ile rivayetin caiz olması lafızları aynen ezberleyemeyip olduğu gibi nakledemeyenler içindir ve Hadislerin tedvîn edilmesine kadar devam etmiştir. Bu nedenle sahifelerde yazılı Hadislerin mana ile naklinin caiz olmadığı görülmüştür. İbn Salâh'ın da dediği gibi kişinin lafızları değiştirmeye yetkisi olsa bile başkasının yazdığını, tasnifini/kıtabını değiştirmeye hakkı yoktur. Dolayısıyla Hadislerin tedvîn edilmesinden sonra, lafızları değiştirerek yani mana ile rivayet etmenin caiz olmadığı ifade edilmiştir. Çünkü nakledilecek Hadis ve rivayetler farklılık arz etseler de, en azından üzerlerinde ittifak edilen birtakım lafızlarla tedvîn sürecinde kaynaklarda yer

¹²⁷ Hattâbî, Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed b. İbrahim, *Meâlimü's-Sünen*, Matbaatü'l-İlmî, Haleb, 1932, I, s. 312.

¹²⁸ Kastallânî, Ahmed b. Muhammed b. Ebi Bekir, *İrşâdü's-Sâri li-Şerhi Sahîh-i Buhârî*, el-Matbaatü'l-Kübra'l-Âmirî, Mısır, 1323., II, s. 429.

¹²⁹ (مَنْ صَلَّى عَلَى جَنَازَةٍ فِي الْمَسْجِدِ، فَلَا شَيْءَ عَلَيْهِ) Bkz. Ebû Dâvûd, "*Cenâiz*", 20, (3191).

¹³⁰ Bkz. İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, III, s. 44; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XV, 535; Ebû Nuaym el-İsbahânî, Ahmed b. Abdullah b. Ahmed b. İshak, *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ*, Dârü's-Saâde, Mısır, 1394/1974., VII, s. 93.

¹³¹ Bkz. İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, III, s. 44; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XV, 535; Ebû Nuaym, *Hilye*, VII, s. 93.

¹³² Abdülmuhsin b. Hamd b. Abdülmuhsin el-Abbâd, *Şerhu Süneni Ebî Dâvûd*, bölüm 368/39. Bu kitabı matbu şekilde bulamadık. Ancak bu kitap hem ar.islamway.net üzerinden ses kaydı olarak hem de youtu.be'da okutulmaktadır. Youtu. be'daki son dersin adresi <https://youtu.be/eVjB4h8gauc> şeklindedir. Tespit edebildiğimiz kadıyla 03-11-2004 tarihinde başlayıp bugüne kadar 373 bölüm olarak internet üzerinden müellifin kendisi tarafından ders olarak okutulmuş ve sisteme yüklenmiştir.

almışlar ve sonrakiler için mana ile rivayet zarureti kalmamıştır. Mana ile rivayet edilen Hadislerin tespiti noktasında ise aynı Hadisin farklı lafızlarla gelmiş olmasını kıstas olarak alabiliriz. Yani bazı istisnaları olmakla birlikte lafızların farklılığı Hadislerin mana ile rivayet edilmiş olduğunu gösterir diyebiliriz. Dolayısıyla ister mana ile rivayet, isterse de manayı rivayet olsun neticede ikisi de zaman zaman Hadislerin farklı anlaşılmasına sebep olmuştur. Bütün bu anlatılan ve aktarılanlara baktığımızda açıkça görüyoruz ki, bir konu hakkında farklı lafızlarla gelen (mana ile nakledilen) rivayetler o konunun hükmünü ciddi manada etkilemektedir. Dolayısıyla fikhi hükümlerin istinbatında delil olarak kullanılan Hadislerin mana ile rivayetinin, fikhi hükümlerin de farklı olmasında etkisi azımsanmayacak kadar çoktur diyebiliriz.

KAYNAKÇA

- Abdülaziz el-Buhârî (v. 730/1330), *Keşfü'l-Esrâr Şerhu Usûli'l-Bezdevî*, Dâru'l-Kütübî'l-İslâmî, by, ts.
- Abdülmuhsin b. Hamd b. Abdülmuhsin el-Abbâd, *Şerhu Süneni Ebî Dâvûd*, by, ts.
- Ağırman, Cemal, *Rivayet Farklılıkları ve Hadislerin Anlaşılmasında Rivayet Farklılıkların Rolü*, Günümüzde Sünnetin Anlaşılması [Sempozyum Tebliğ ve Müzakereler], Kur'an Araştırmaları Vakfı, Kurav Yayınları, Bursa, 2005.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî (v. 241/856), *Müsned*, thk. Şuayb Arnûd, Müessesetü'r-Risâle, by, 2001.
-*el-İlel ve Ma'rifetü'r-Ricâl*, thk. Vasiyyullah b. Muhammed Abbas, Dâru'l-Hânî, Riyad, 1422.
- Ali b. Ca'd, Ebu'l-Hüseyn el-Cevherî (v. 230/845), *Müsned*, thk. Âmir Ahmed Haydar, Müessesetü Nâdir, Beyrut, 1990.
- Atar, Fahrettin, "Teşehhüd", *DİA*, İstanbul, 2011, XL, s. 563-564.
- Avvâme, Muhammed, *İmamların Fikhi İhtilaflarında Hadislerin Rolü*, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 2011.
- Aydın, Nevzat, *İmam-ı Evzâi ve Sünenindeki Metodu*, Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun, 2001.
- Aydınlı, Abdullah, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, M.Ü. İ.F. Yayınları, İstanbul, 2011.
- Babanzâde Ahmed Naim (v. 1353/1934), *Tecrid-i Sarîh Tercemesi*, İstanbul, 1928.
- Bâbirtî, Muhammed b. Muhammed b. Mahmut, Ekmelüddin Ebû Abdullah (v. 786/1384), *et-Takrîr li Usûli Fahri'l-İslâm el-Bezdevî*, Vizâratü'l-Evkâf ve's-Şu'ûni'l-İslâmî, Kuveyt, 2005.
- Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin b. Ali b. Musa Ebû Bekir el-Beyhakî (v. 458/1066), *el-Medhal ilâ İlmi's-Sünen*, Dâru'l-Minhâc, Beyrut, 2017.
- Bezzâr, Ebû Bekir Ahmed b. Amr b. Abdülhâlık el-Bezzâr (v. 292/905), *Müsned*, Mektebetü'l-Ulûm, Medine, 2009.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail b. İbrahim b. el-Muğîra Ebû Abdullah (v. 256/870), *Kitâbu't-Târîhi'l-Kebîr*, Dâru'l-Maârifî'l-Osmânî, I-IX, Haydarabad, 1943.
- *Sahîh*, thk. Muhammed Züheyr b. Nâsır en-Nâsır, Dâru Tavku'n-Necât, Beyrut, 1422.
- Cezâirî, Tâhir İbn Ahmed (v. 1338/1919), *Tevcihu'n-Nazar ilâ Usûli'l-Eser*, thk. Abdülfettah Ebû Gudde, I-II, Mektebü Matbûâti'l-İslâmî, Halep, 1995.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. Fadl (v. 255/869), *Sünen*, thk. Hüseyin Selim Esede'd-Dârânî, Dâru'l-Muğnî, Suud, 2000.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as b. Şeddâd b. Amr (v. 275/889), *Sünen* Thk: Şuayb Arnâud-Muhammed Kâmil Karabelli, Dâru'r-Risâleti'l-Âlemi, Beyrut, 1430.

- *Mesâilü'l-İmâm Ahmed*, Mektebetü İbn Teymiyye, Mısır, 1999.
- Ebû Nuaym el-İsbahânî, Ahmed b. Abdullah b. Ahmed b. İshak (v. 430/1039), *Hilyetü'l Evlâyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ*, Dâru's-Saâde, Mısır, 1974.
- *Ma'rifetü's-Sahâbe*, thk. Adil b. Yûsuf, Dâru'l-Vatan, Riyad, 1998.
- Hâkim Nisâbüri, Ebû Abdullah el-Hâkim, Muhammed b. Abdullah b. Muhammed, (v. 405/1015) *el-Müstedrek ala's- Sahîhayn*, thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ, Dâru'l-Kütüb, Beyrut, 1990.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali el-Hatîb (v. 463/1071), *el-Kifâye fî İlmi'r-Rivâye*, nşr. Ahmed Ömer Hâşim, Beyrut, 1986.
- *el-Câmi' li Ahlâki'r-Râvî ve Âdâbi's-Sâmi'*, Mektebetü'l-Maârif, Riyad, 1043.
- Hattâbî, Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed b. İbrahim (v. 388/998), *Meâlimü's-Sünen*, Matbaatü'l-İlmî, Halep, 1932.
- İbn Abdilberr, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdullah en-Nemerî (v. 463/1071), *el-İstîâb fî Ma'rifeti'l-Ashâb*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî, Dâru'l-Ceyl, Beyrut, 1992.
- *el-İstizkâr*, thk. Salim Muhammed Atâ, Muhammed Ali Muavvad, Dâru'l-Kütübü'l-İlmî, Beyrut, 2000.
- İbn Battâl, Ali b. Halef b. Abdülmelik (v. 449/1057), *Şerhu Sahîh-i Buhârî*, thk. Ebû Temim Yasir b. İbrahim, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 2003.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrahim b. Osman (v. 235/850), *Musannef*, thk. Kemal Yûsuf el-Hût, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 1409.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali Şehâbuddîn el-Askalânî (v. 852/1448), *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, thk. Ali Muhammed Muavvid -Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Dâru'l-Kütüb, Beyrut, 1415.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed el-Endülüsî (v. 456/1064), *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm*, Dâru'l-Afâki'l-Cedide, Beyrut, ts.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvinî (v. 273/887), *Sünen*, thk. Şuayb Arnâûd - Âdil Mürşid - Muhammed Kâmil Karabelli - Abdüllatif Hirzullah, Dâru'r-Risâleti'l-Âlemî, by, 1430.
- İbn Melek, Abdullatif İbn Melek (v. 821/1418), *Şerhu'l-Menâr*, Matbaa-i 'Âmire, İstanbul, 1889.
- İbn Mulakkîn, Ebû Hafis Amr b. Ali (v. 804/1402), *el-Mukni' fî Ulûmi'l-Hadîs*, thk. Abdullah b. Yûsuf el-Cudey', Dâr Fevâz, Suud, 1413.
- İbn Rüşd, Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Endülüsî (v. 595/1199), *Bidâyetü'l-Müctehid ve Nihâyetü'l-Muktasid*, Dâru'l-Hadîs, Kahire, 2004.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Münî' (v. 230/845), *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ, Dâru'l-Kütüb, Beyrut, 1990.
- İbn Salâh, Osman b. Abdurrahman eş-Şehrezürî İbnu's-Salâh (v. 643/1246), *Ulûmü'l-Hadîs*, thk. Nûreddin Itr, Dâru'l-Fikri'l-Muâsır, by, 1986.
- Kallek, Cengiz, "Kırat", *DİA*, Ankara, 2002. XV, s. 437-439.
- Kâsımî, Cemâleddin el-Kâsımî (v. 1332/1914), *Kavâ'idü't-Tahdîs min Fünûni Mustalâhi'l-Hadîs*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmî, Beyrut, ts.
- *Kavâ'idü't-Tahdîs min Fünûni Mustalâhi'l-Hadîs*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmî, 1. Baskı, Beyrut, 2004.
- Kastallânî, Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekir el-Kastallânî (v. 923/1517), *İrşâdû's-Sâri li-Şerhi Sahîh-i Buhârî*, el-Matbaatü'l-Kübra'l-Âmirî, Mısır, 1323.
- Koca, Ferhat, "Müşkil", *DİA*, İstanbul, 2006, XXXII, s. 161-162.

- “Müşterek”, *DİA*, İstanbul, 2006, XXXII, s. 172-174.
- “Mücmel”, *DİA*, İstanbul, 2006, XXXI, s. 453-454.
- Kudûrî, Ahmed b. Muhammed Ebu'l-Hüseyn (v. 428/1037), *et-Tecrid*, thk. Muhammed Ahmed Sirac - Ali Cuma Muhammed, Dâru's-Selâm, Kahire, 2006.
- Makdisî, Ziyâuddîn Ebû Abdullah (v. 643/1246), *es-Sünenü ve'l-Ahkâm ani'l-Mustafâ*, thk. Ebû Abdullah Hüseyin b. Ukkâşa, Dâru Mâcid, Suud, 2004.
- Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Âmir el-Esbahî el-Medenî (v. 179/796), *el-Müdevvene*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmî, by, 1994.
- Mergînânî, Ebu'l-Hasen Burhaneddin Aliyyübn'ü Ebî Bekir (v. 593/1197), *el-Hidâye fî Şerhi Bidâyeti'l-Mübtedi*, thk. Tallal Yûsuf, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, ts.
- Mizzi, Yusuf b. Abdurrahman b. Yusuf, (v. 742/1341) *Tehzibü'l-Kemal fî Esmâ'r-Rical*, Müessesetü'r-Risale, Beyrut 1980.
- Molla Fenârî, Şemsüddîn Muhammed b. Hamza Molla Fenârî (v. 834/1431), *Fusûlü'l-Bedâyi' fî Usûli's-Şerâyi'*, Şeyh Yahya Efendi Matbaası, İstanbul, 1872.
- Molla Hüsrev, Muhammed b. Ferâmuz b. Ali (v. 885/1480), *Dürerü'l-Hukkâm Şerhu Gurari'l-Ahkâm*, Dâru İhyâ'i-Kütübî'l-Arabî, by, ts.
- Müslim, Ebu'l-Huseyn b. Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbüri (v. 261/875), *Sahîh*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Dâru İhyâi't-Türâs, Beyrut, ts.
- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali el-Horasânî (v. 303/916), *ed-Duafâ ve 'l-Metrûkin*, nşr. Mahmud İbrahim Zâyed, Haleb, 1396.
- Nesefî, Ebu'l-Berekât, Abdullah b. Ahmed en-Nesefî (v. 710/1310), *Keşfu'l-Esrâr Şerhu'l-Musannif 'ale'l-Menâr*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmî, Beyrût, ts.
- Nevevî, Ebû Zekeriya Muhyiddin (v. 676/1278), *el-Minhâc Şerhu Sahîh-i Müslim İbn Haccâc*, Dâru İhyâi't-Türâs, Beyrut, 1392.
- Özçelik, Harun, *Hadislerde Lafız İhtilafına Farklı Yaklaşımlar ve Çözüm Metodları Üzerine*, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı: 27, Erzurum 2007.
- Râmahurmûzî, Hasan b. Abdurrahman er-Râmurmûzî (v. 360/971), *el-Muhaddisü'l-Fâsil Beyne'r-Râvî ve'l-Vâî*, thk. Muhammed Accâc el-Hatîb, Dâru'l-Fiker, Beyrut, 1404.
- Sehâvî, Şemseddin Ebu'l-Hayr, Muhammed b. Abdurrahman (v. 902/1497), *Fethu'l-Muğis bi-Şerhi Elfiyyeti'l-Hadis li'l-Irakî*, thk. Ali Hüseyin Ali, Mektebetü's-Sünne, Mısır, 1424.
- *et-Tuhfetü'l-Latif fî Târîhi Medîneti's-Şerife*, Kütübü'l-İlmî, Beyrut, 1414.
- Serahsî, Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed (v. 483/1090), *el-Mebsût*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1414.
- *Usûlu's-Serahsî*, thk. Ebu'l-Vefâ el-Efğânî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1973.
- *Temhîdü'l-Fusûl fî 'İlmi'l-Usûl*, Dâru'l-Fiker, Beyrut, 2005.
- Suyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekir Celalettin es-Suyûtî (v. 911/1505), *Tedribü'r-Râvî fî Şerhi Tahrîbi'n-Nevevî*, thk. Ebû Kuteybe Muhammed Firyâbî, Dâru Taybe, Riyad, 1422.
- Şâfiî, Muhammed b. İdris (v. 204/820), *er-Risâle*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Kahire, 1426.
- Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Muhammed (v. 1250/1834), *İrşâdü'l-Fuhûl ilâ Tahkîki'l-Hak min İlmi'l-Usûl*, thk. Şaban Muhammed İsmail, Dâru's-Selâm, Kahire, 2009.

- Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed (v. 321/933), *Şerhu Meâni'l-Âsâr*, Âlemü'l-Kütüb, by, 1994.
- Teftâzânî, Sa'dettin Mes'ûd b. Ömer (v. 793/1391), *Şerhü'l-Akâid*, by, ts.
----- *Şerhu't-Telviḥ ala't-Tevdih*, Mektebetü Subeyh, Mısır, ts.
- Tirmizî, Ebû İsa, Muhammed b. İsa b. Sevre b. Mûsâ b. Dahhâk (v. 279/893), *Sünen*, thk. Beşşâr Avâd, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1998.
----- *Nevâdiru'l-Usûl fî Ahâdisi'r-Rasûl*, thk. Abdurrahman Umeyra, Dâru'l-Ceyl, Beyrut, ts.
- Yavuz, Yusuf Şevki "Müteşâbih", *DİA*, İstanbul, 2006, XXXII, s. 204-207.
- Yücel, Ahmet, *Hadis Usulü*, İfav, 2011.
- Zahitoğlu, İrfan, *Molla Hüsrev'in Sünnet - Hadis Anlayışı ("Mir'atü'l-Usûl Fi Şerhi Mirkâti'l-Vusûl" Adlı Eseri Özelinde)*, Route Educational and Social Science Journal, Sayı. 7 (1), Ocak 2020.
- Zehebî, Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman (v. 748/1347), *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, Müessesetü'r-Risâle, by, 1985.
- Zişan, Türcan, *Bazı Haneḫi Usulcülerin Mana ile Rivayet Meselesine Yaklaşımları*, Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Sayı: 27, Yıl: 2011/2.